

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ բանագիտության պատմությունը նշանավորվում է մի շարք երախտավորներով, որոնք անձանձիր ու տքնաշան աշխատանքով գրի են առել ժողովրդական բանահյուսության և ազգագրության վերաբերյալ հարուստ ու բազմազան նյութեր: Այդ անխոնջ վաստակավորները, երբեմն մնացել են մոռացության մատնված: Նրանցից մեկի կամ մյուսի անունը դիպվածաբար է հիշատակվել, երբ այս կամ այն գիտնական բանագետը տպագրության է հանձնել բանահավաքի վաստակներից որևէ հուշարձան:

Բանահավաքների կատարած աշխատանքի, նրանց գործունեության լուսաբանումն ու արժեքավորումը մեր բանագիտության, ինչպես նաև հասարակական մտքի զարգացման պատմության կարևորագույն խնդիրներից է:

Այդ առումով ներկա աշխատության մեջ փորձ է արվում հնարավոր չափով ուսումնասիրելու հայ բանագիտության ականավոր դեմքերից մեկի՝ հասարակական գործիչ, մանկավարժ, ազգագրագետ ու բանահավաք Սարգիս Հայկունու կյանքն ու գործը:

Սույն ուսումնասիրության համար հիմք են ծառայել առաձևին գրքերով լույս ընծայված կամ պարբերական մամուլում ցրված Ս. Հայկունու հրապարակախոսական, բանահյուսական ու ազգագրական դրվածքները, ինչպես նաև նրա մասին եղած հատ ու կենտ հիշատակությունները: Աշխատանքի ընթացքում մեծապես օգտվել ենք նաև բանահավաքի արխիվից, որը պահպանվում է գրականության և արվեստի, ինչպես նաև պատմության թանգարաններում: Լրա-

ցուցիչ նյութեր ենք քաղել նաև նրա ժամանակակիցներ՝ Գր. Խալաթյանցի, Խրիմյան Հայրիկի, Գր. Արծրունու (Մշակա-ի), ինչպես նաև Մկրտիչ Փորթուզալյանի արխիվային ֆոնդերից:

* * *

Սարգիս Հայկունին ապրել է հայ իրականության մի այնպիսի ժամանակաշրջան, երբ հայ ժողովուրդն իր ազգային զարթոնքն էր ապրում (19-րդ դարի 60-ական թվականներ): Հասարակության տարբեր խավերը յուրատեսակ մոտեցմամբ մեծ հետաքրքրություն էին ցուցաբերում ժողովրդի անցյալի, նրա պատմության ու հոգևոր մշակույթի՝ այդ թվում նաև ժողովրդական բանահյուսության նկատմամբ:

Ժողովրդական բանահյուսության հասարակական-քաղաքական դերն ու նշանակությունը նկատի ունենալով ուս առաջավոր մտածող հեղափոխականները բարձր են գնահատել այդ ստեղծագործությունները: Իր փիլիսոփայական խոհերում Ն. Ա. Դորոլուբովը նշում է. «Կենդանի իրականության մեջ ժողովուրդը ոչ մի միջոց չէր տեսնում հաղթահարելու իր հարստահարիչներին և ստիպված էր անմոռուն խոնարհվել նրանց ուժի առջև: Բայց նրա համար դժվար էր այս հնազանդությունը և նա չէր դադարում երագել ազատագրության միջոցների մասին: Որքան հեռու էին այդ երազանքներն իրականությունից, այնքան ավելի էին նրանք մանկական բնույթ ընդունում. նրանց մեջ

պարտիզանական ջոկատներում գործող հայ բանակայիններին են հանձնել, որպեսզի նրանք հայրենիք հասցնեն: Լեյտենանտ Ա. Կարապետյանի ջանքերով Ս. Հայկունու թողած դրական ժառանգության այդ մասն անվթար հանձնվել է ՀՍՍՀ ԳԱ գրականության և արվեստի, ինչպես նաև պատմության թանգարանների պահպանությանը, իսկ մնացած մասը՝ կորել է:

¹ Արխիվային նյութերի այդ բաժինը, Ս. Հայկունու Մարտի քաղաքում բնակվող հարազատները, Հայրենական մեծ պատերազմի ավարտից հետո, Ֆրանսիայի

հրապարակ էին գալիս և՛ կախարդներ, և՛ դարձվորներ, և՛ անբնական մեծության դյուցազուններ, և՛ իմաստուն ձիեր, և՛ հերետիկոսական աղոթանքներ²։

Արտաքուստ կրավորական թվացող, բայց ներքին զսպված ուժ պարունակող ժողովրդական ստեղծագործության իմաստը ճիշտ ըմբռնելով՝ Ն. Ա. Դոբրոլյուբովը կոչ էր անում. «Ապրել ժողովրդի կյանքով, հավասարվել նրան, դեն շարտել դասերի, գրքային ուսման և այլ բոլոր նախապաշարմունքները, զգալ բոլորը այն հասարակ զգացմունքներով, որ ունի ժողովուրդը»³։

Վ. Գ. Բելինսկին անհուն երախտագիտության մեջ էր խոսում հոգևոր այդ գանձերը հավաքողների մասին. «Ինչպիսի շնորհակալության են արժանի այն համեստ անշահախնդիր մշակները, որոնք շթուլացող հետևողականությամբ, մեծագույն դժվարություններով և զոհողություններով հավաքում են ժողովրդական պոեզիայի գանձերը և փրկում դրանք մոռացության կործանումից»⁴։

Հայ մեծ հեղափոխական Մ. Նալբանդյանը ևս իր ժամանակի հատարական-քաղաքական բարձունքներից դիտելով ժողովրդական բանահյուսության, Պերճ Պոռչյանի «Սոս և Վարդիթերի» մասին գրած իր նշանավոր «Կրիտիկա»-յում ասում է. «Արգո հեղինակը, հետևելով Պ. Աբովյանի ուղղության, իր բովանդակ գործի մեջ միշտ աչքի առնել ունեցել է գործ դնել ազգային առածներ, ասացվածքներ։ Մենք լիասիրտ շնորհակալությամբ ենք հայտնում մեր հեղինակին»⁵։

Սկսած դեռևս 5-րդ դարից մեր մատենագիրները՝ մասնավորապես Մովսես Խորենացին օգտագործել են ժողովրդական բանահյուսությունը։ Հետագայում այդ ավանդույթը ժառանգաբար փոխանցվելով, և նոր ժամանակների պահանջներին համեմատ, հրապարակ է հանում բանահավաքությունը՝ մասնագիտական իմաստով։ Հայ մեծ լուսավորիչ Խ. Աբովյանը խոշոր աշխատանք է կատարել այդ ուղղությամբ։ Այնուհետև, բա-

նահավաքության մեծ վաստակավոր Գարեգին Սրվանձտյանցը՝ «Ժամանակի մաշող ժանիքին ազգային դարավոր բանից և ավանդից հիշատակները» փրկելով, և հետագա բանահավաքների գործունեության ընթացքը ուղենշելով, 1874 թ. Կ. Պոլսում հրատարակում է «Գրոց-բրոց», ապա երկու տարի անց նաև «Մանանա» ժողովածուները։

Գ. Սրվանձտյանցի այս գործնական նախաձեռնությունը ոգևորում է արևմտահայ ու արևելահայ մի շարք մտավորականների։ Նրանցից շատերն իրենց գավառներում ըսկըսում են գրի առնել ու հրատարակել տեղական բանահյուսության նմուշները, առանձին գրքերով կամ ժամանակի հայ պարբերականների էջերում։

1877—1879 թվականներին «Մեղու Հայաստանի» լրագրի և «Փորձ» ամսագրի էջերում լույս են տեսնում ժողովրդական հեքիաթներ, աշխատանքի ու հարսանեկան երգեր, հանելուկներ և այլ նյութեր։ Բացի այդ ժամանակի պահանջը թելադրում էր, որոշ դաստիարակչական նպատակներով, դպրոցական դասագրքերում արժանի տեղ հատկացնել նաև ժողովրդական բանահյուսության նմուշներին։ Այդ ուղղությամբ առաջին փորձը կատարեց Ս. Մանդինյանը։ Նա գրական լեզվի վերածելով Գ. Սրվանձտյանցի «Գրոց-բրոց»-ում տպագրված «Սասունցի Դավիթ կամ Մհերի դուռ» ժողովրդական վեպի առաջին պատումը, զետեղեց 1880 թ. իր կազմած «Ազգային դիցաբանական աշխարհ» մայրենի լեզվի դասագրքում։

Այդ թվականներին իրար են հաջորդում բանահյուսական նյութերի հրատարակությունները. 1880 թ. Վենետիկում լույս է տեսնում Ս. Զուլարտյանի «Առածք ազգային» սովոր ժողովածուն, 1882—83 թվականներին՝ Տ. Նավասարդյանցի «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ»-ի Ա և Բ գրքույկները և «Հայ ժողովրդական ավանդություններ»-ի առաջին պրակը, 1884 թ. Հ. Ալավերդյանի «Ուլնիկ կամ Զեյթուն», Գ. Սրվանձտյանցի «Համով-հոտով», Գ. Շերենցի «Վանա սազ» (1885 թ.), Գ. Տեր-Աղեքսանդրյանցի «Թիֆլիզեցոց մտավոր կյանքը» (1886 թ.) և այլն։

Այդ միջոցին, երբ Կ. Պոլսում, Վենետիկում և Թիֆլիսում զանազան պարբերականների էջերում և առանձին գրքերով լույս էին տես-

² Ն. Ա. Դոբրոլյուբով, Փիլիսոփայական ընտիր երկեր, Երևան, 1948, էջ 100։

³ Նույն տեղում։

⁴ В. Г. Белинский, Полн. собр. соч., М., 1953, с. 507.

⁵ Մ. Նալբանդյան, Կրիտիկա, Երևանի լիակատար ժողովածու, Գ, Երևան, 1940, էջ 124։

նում բանահյուսական հիշյալ ժողովածուները, ապա Մոսկվայում, ռուսական մշակութի այդ օրրանում, հատկապես Լազարյան ճեմարանում, աճում ու զարգանում էր հայ բանագիտական միտքը:

Դեռևս 1850 թ. իր «Վէպը հնոյն Հայաստանի» բովանդակալից «քննություն» հայտնի դարձած, Լազարյան ճեմարանի արևելյան լեզուների պրոֆեսոր Մկրտիչ էմինը, հայագիտական ու բանագիտական երկարատև ու տքնաջան հետազոտությունների կատարելուց հետո, 1881 թ. ռուսերեն լեզվով լույս է ընծայում «Моисей Хоренский и древний эпос армянский» ռուսամասիրությունը:

Այդ նույն թվականին Լազարյան ճեմարանի դասախոս հայկաբան Գր. Խալաթյանցը, ռուսական գիտական հասարակայնությանը ծանոթացնելու նպատակով, հրատարակում է Սասունցի Դավթի ռուսերեն թարգմանությունը («Давид Сасунский, армянский народный эпос») իր գրած առաջաբանով և ծանոթագրություններով:

Գր. Խալաթյանցը քաջատեղյակ էր ռուսական բանագիտության պատմությանը: Վերջին տասնամյակների ընթացքում ռուս բանահավաքների (Աֆանասևի, Յակուշկինի, Ռիբնիկովի, Կիրեևսկու, Գիլֆերդինգի, Շեյնի և ուրիշների) մշակած գրառման լավագույն տրադիցիաներից ներշնչված, նա 1882—83 թվականներին կազմում է ժողովրդական նյութերը գրի առնելու սկզբունքների մասին մի ծրագիր, որը դեռևս ձեռագիր վիճակում ուղարկում է Ալեքսանդրապոլ, Նրեան, Ղզլար, Քիշնև՝ նոր թափ հաղորդելով ժողովրդական նյութերի հավաքմանը այդ վայրերում:

Հիշյալ համառոտ ծրագիրը, ժամանակի ընթացքում վերամշակելուց և ամբողջացնելուց հետո, Գր. Խալաթյանցը 1887 թվականին Մոսկվայում լույս է ընծայում «Ծրագիր հայ ազգագրության և ազգային իրավաբանական սովորությունների» ընդհանուր խորագիրը կրող աշխատությունը:

Գիտական որոշ սկզբունքներով կառուցված այդ հարցարանը նպատակ ունի բեկանակնալոր ընթացք տալ մինչ այդ մեղա-

նում ազգագրական ու բանահյուսական նյութերի հավաքման (նաև ռուսամասիրման) տարերային բնութիին:

Ինչպես հայտնի է, մեր մի շարք բանաստեղծներ ուսուցչական աշխատանքին և կամ եկեղեցական - կրոնական պարտականություններ կատարելուն զուգընթաց, թափանցել են աշխատավորական խավերի մեջ, հայտնաբերել ու գրի են առել ժողովրդական պատահած նյութերը: Գրառման միասնական ու կայուն սկզբունքներ չլինելու պատճառով նրանցից շատերը լսածը հարազատություն թողնելու հանձնելու փոխարեն հաճախ վեճապատմել, մշակել և կամ խմբագրել են՝ ըստ իրենց ճաշակի և հասկացությունների: Նրանք կարևոր չեն համարել գրի առնել բանահյուսական բոլոր ժանրերը, իսկ գրառման ժամանակ էլ չեն ունեցել որոշակի սկզբունքներ՝ նյութերը ժանրային դասակարգման ենթակելու: Անտեսել են նաև բարբառագիտական պահանջները, չեն պահանջել գրառման ժամանակ բարբառների հնչյունաբանական նրբերանգները: Բացի այդ նրանց ուշադրությունից համարյա վրիպել են ազգագրական նյութերը, գրեթե ամբողջությամբ աչքաթող են արվել ազգային իրավաբանական սովորությունները (հողային հարաբերությունները համայնքների մեջ) և այլն:

Հիշյալ թերություններն առավել կամ պակաս չափով նկատելի էին մինչ այդ լույս ընծայվող ազգագրական ու բանահյուսական հավաքածուներում:

Ահա թե ինչու Գր. Խալաթյանցի կազմած ծրագիրն իր ժամանակին կարևոր նշանակություն ունեցավ՝ հստակ կողմնորոշելով ազգագրական ու բանահյուսական նյութերի գրառման հետագա ընթացքը:

80—90-ական թվականներին իրար են հաջորդում զանազան հրատարակություններ: Դրանցից հիշատակելի են Տիգրան Նավասարդյանցի «Հայ ժողովրդական հեքիաթների» պրակները:

1888 թվականին Շուշիում կազմակերպված ընկերական գրական երեկոներից մեկում Մ. Աբեղյանը կարգում է «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի երկրորդ պատումը (գրի էր առել 1886 թ. մոկաց բարբառով): Այն մեծ հետաքրքրությամբ է ընդունվում, որի անմիջական ազդեցությամբ Լեոն մի հոգևած է գրում «Մի նոր հարստություն մեր ժողովրդը»

⁶ «Журнал министерства народного просвещения», С. Петербург. 1881.

դական գրականության համար»՝ վերնա-
գրով, այնուհետև նա շարադրում է սակ
երկրորդը՝ Իր զույգ հողվածներով Լեոն ոչ
միայն մեջ է բերում այդ նոր պատումի բո-
վանդակությունը, այլև դիպուկ բնութագրա-
կաններով դրվատում է նրա գեղարվեստա-
կան առանձնահատկությունները:

1889 թվականին Շուշիում լույս է տեսնում
Մ. Աբեղյանի գրի առած վերահիշյալ պո-
տումը: Մեր վեպի մինչ այդ հրապարակի
վրա եղած երկու տարբերակների հիման
վրա, մեծանուն գիտնականը գրում է «Ազգա-
յին վեպ» իր ուսումնասիրությունը, որը և
լույս է տեսնում նույն թվականին «Մուրճ»
ամսագրում⁷:

Այնուհետև 1892 թ. հրատարակվում են
Ծր. Լալայանի «Ջավախքի բուրմունք» վեր-
նագրով ժողովրդական երգերի և ավանդու-
թյունների հավաքածուն, Գ. Հովսեփյանի
«Փշրանքներ ժողովրդական բանահյուսու-
թյունից», ինչպես նաև «Սասնա ծռեր» ժողո-
վածունները, որոնցից առաջինը պարունակում
էր հայ ժողովրդական մի շարք վիպերգեր.
(«Ասլան աղա», «Մուկաց Միրզա», Կարոս
խաչ», «Նարեկացի» և այլն), ինչպես նաև
զանազան երգատեսակներ, հեքիաթներ ու
հանելուկներ, իսկ երկրորդը՝ հայ ժողովրդա-
կան հերոսավեպի երկու նոր պատում՝
Մուկաց ու Ապարանի բարբառով:

Այդ թվականներին լույս են ընծայվում
նաև մի շարք կարևոր աշխատություններ,
որոնցից առանձնապես ուշադրության են ար-
ժանի Ս. Հայկունու «Բագրևանդ-ջրաբաշխ
գավառ» (1894 թ.) և Հ. Զանիկյանի «Հնու-
թյունք Ակնա» (1895 թ.) հնագիտական,
ազգագրական ու բանահյուսական բազմա-
զան նյութերի հավաքածուները:

Սակայն այդ բոլորը չէին բավարարում
նոր ժամանակի պահանջներին:

Նոր ժամանակները նոր պահանջներ էին
թելադրում. անհրաժեշտ էր ցույց տալ հայ
ժողովրդի մտավոր ու հոգևոր կարողությու-
նը:

⁷ «Մշակ», Թիֆլիս, 1888, № 147, էջ 1—3:

⁸ Լևի «Քննադատությունը» սկզբում հրատա-
րակվում է Մուկայի «Հանդես գրական և պատմա-
կան»-ում, ապա լույս է տեսնում առանձին գրքով
1891:

⁹ «Մուրճ», Թիֆլիս, 1889, № 10, էջ 1592—1608,
№ 11, էջ 1738—1768, 1890 № 1, էջ 38—49, № 6,
220—230:

ները, անհրաժեշտ էր կազմակերպել «ազգի
ուսումնասիրության գործը», իսկ այն այլևս
հնարավոր չէր առաջ տանել միայն բանա-
հյուսական ու ազգագրական հատուկներ ժո-
ղովածուններով: Զգացվում էր մասնագիտա-
կան հանդեսների հրատարակման անհրա-
ժեշտությունը: Հանդես-ժողովածուներ, ո-
րոնք լույս աշխարհ կհանեին ժողովրդական
կյանքի ու կենցաղի մինչ այդ չուսումնասիր-
ված անհայտ անկյուններն՝ իրենց յուրօրի-
նակ մտածելակերպով ու ինքնատիպ բառ ու
բանով:

Այդ հարցում նշանակալից դեր կատարե-
ցին Եվրոպայի ու Ռուսաստանի զանազան
կենտրոններում կրթություն ստացած և հայ-
րենիք վերադարձած հայ առաջավոր մտավո-
րականները, որոնք ձեռնամուխ եղան ազգա-
շեն ու կարևոր այդ գործին:

Արևելահայ մշակույթի զարգացման օր-
րանում՝ Թիֆլիսում, երիտասարդ ազգա-
գրագետ Երվանդ Լալայանի ջանքերով
1895 թվականին սկիզբ դրվեց «Ազգա-
գրական հանդեսի» պարբերական հրատա-
րակությանը:

Ժամանակի այդ հրատապ պահանջը նկու-
տի ունենալով Ա. Կրքին կցած իր «Երկու
խոսքում» հրատարակիչ Ծր. Լալայանը գրում
է. «Հայոց ազգն էլ վերջապես զարթնել է
խոր քնից և ցանկանում է կատարել գիտու-
թյան ամենիմաստ խոսքը «Մանիր զբեզ»
նա կամենում է ճանաչել իրեն և յուր ազգա-
յին հատկությունների վրա հիմնել ազգային
զարգացումը: Մեր այս գործն այդ զգացման
արդյունքն է և մեր կոչումը՝ այդ գործին
գիտական ուղղություն տալ և աշխատողների
մեջ միություն հաստատել»¹⁰:

Եվ իրոք, այդ բազմաբովանդակ ու պատ-
կերազարդ «Հանդես» իր շուրջն հա-
մախմբեց բանահավաք-ազգագրագետներ,
պատմաբաններ, գրականագետներ, լեզվա-
բան-բարբառագետներ, բժիշկներ ու մանկա-
վարժներ, մարդիկ, որոնք, սիրելով իրենց
հայրենիքն ու ժողովուրդը, ապրում, աշխա-
տում ու ոգևորվում էին նրա հետ և նրա հա-
մար:

Սկզբունքորեն այդ նույն նպատակին
ծառայեց նաև Կ. Պոլսի «Բյուրական» երկշա-
վար:

¹⁰ «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս, 1895, դիրք Ա,
էջ 5:

բաթաթերթը, որը 1897 թվականից նոր շրջան բացելով, իր էջերն ամբողջությամբ տրամադրեց ազգագրական ու բանահյուսական նյութերին:

Ապրելով առաջավոր հասարակական մտքի զարգացման այնպիսի կենտրոնում, ինչպիսին Մոսկվան է, Գր. Խալաթյանցը ևս նպատակ է դնում, ինչպես ռուսական բանահյուսության աչքի ընկնող պարբերական ժողովածուների, նույնպես և Թիֆլիսի «Ազգագրական հանդեսի» նմանությամբ, հրատարակել բանահյուսական ու ազգագրական նյութերի վերաբերյալ մի նոր պարբերական:

Խոշոր հայագետ Մկրտիչ էմինի կտակի համաձայն, նրա թողած դրամագլխի մի մասը տրամադրվելու էր էմինի հուշարձանին, նրա երկերի լիակատար հրատարակությանը, ինչպես նաև Վենետիկում Մխիթարյանների կողմից լույս ընծայվելիք հայկական պարականոններին, իսկ դրամագլխի մնացած մասը հատկացվելու էր ազգագրական-բանահյուսական ձեռագիր ժողովածուների տպագրությանը՝ թույլ տպագրության գործը հանձնելով դոցա աշխատասիրողներին¹¹:

¹¹ Ծ. Ջարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան (այսուհետև՝ ԳԱԹ), Գր. Խալաթյանցի ֆոնդ, բաժին 5, վավ. 97 ր:

էմինյան կտակի անօրեն Գր. Խալաթյանցը Նդիշե Մադաթյանին հղած իր նամակում գրում է. «Սորանով իրագործվում է իմ վաղուցվա փայփայած հույսս, որ «Ծրագրերիս» առաջաբանում հայտնել էի, բայց մասամբ զբաղմունքներիս և գլխավորապես նյութական միջոցների պակասության պատճառով հետաձգվում էր մինչև այժմ»¹²:

Այդ ուղղությամբ կատարվող աշխատանքները տալիս են իրենց շոշափելի արդյունքը: Մոսկվայի կազարյան ճեմարանի և էմինյան կտակի տնօրեն Գր. Խալաթյանցի ղեկավարությամբ, որոշվում է տարբեր վայրերում լույս ընծայել «էմինյան ազգագրական ժողովածուի» հերթական հատորները: Այս հրատարակության գլխավոր նպատակն էր ժողովրդական հում նյութ մատակարարել հետագա ուսումնասիրողներին:

Ս. Հայկունին, որն արդեն հայտնի անուն էր իր գրի առած բանահյուսական ու ազգագրական նյութերով, անմիջականորեն կապվում է այս պարբերականին, որի շորս ստվար հատորները լույս աշխարհ են հանում նրա գրի առած հայ և քուրդ ժողովուրդների բանահյուսական նմուշները:

¹² Նույն տեղում: